

Peter Otgaar en Jolanda Otgaar-van Schaik

Met hart en ziel

Honderd jaar welzijnswerk
in het Leidse Volkshuis
1899-1999

Inhoud

Ten geleide

Verantwoording

Inleiding [11]

1 Het verschijnsel Volkshuis [13]

Het Leidse Volkshuis [17]

Het Volkshuisgevoel [18]

Het gebouw [19]

H.L. Drucker [20]

W.C. Mulder [21]

Interieur en verbouwing [22]

De winkels aan de Haarlemmerstraat [26]

Onderhoud [27]

2 Het Binnenbedrijf [29]

Emilie Charlotte Knappert (1860-1952) [30]

Bibliotheek en Leeszaal [35]

Het Lentefeest [36]

Clubs [38]

De jaren vijftien tot vijftig [41]

Juffrouw Ruth [43]

De Tweede Wereldoorlog [45]

Bram Verlind en Suze Noest [47]

Veranderingen [49]

Sport in het Volkshuis [51]

De jaren zeventig [54]

Stortenbeek [56]

Hilde Jansen [57]

De laatste twintig jaar [59]

Buurtwerk [60]

Jongerenwerk [61]

Volwassenenwerk [62]

3 Het Buitenbedrijf [67]

De Hoorneboeg [70]

De Vonk [73]

Duinschooten [76]

4 De toekomst [83]

De Speel-o-theek [84]

Computers [85]

Directrices en directeuren [89]

Coördinatoren [89]

Dankwoord [91]

Bronnen [93]

Literatuur [93]

1 Het verschijnsel Volkshuis

Als gevolg van dit beschavingsoffensief ontstonden in de jaren negentig van de vorige eeuw drie zogenoemde volkshuizen. Het eerste werd opgericht in Amsterdam in 1892, onder de naam Ons Huis. Hierna volgden een volkshuis in Middelburg en in 1899 het Leidse Volkshuis.

Het huis in Amsterdam was totstandgekomen door het bezielen- de optreden van H  l  ne Mercier (1839-1926), een ten onrechte wat in de vergetelheid geraakte feministe. Deze in Den Haag geboren autodidacte wierp zich in de jaren tachtig, na een zenuw- inzinking die haar belette onderwijzeres te worden, op wat zij zelf 'Sociale Daden' noemde. Zeker toen bleek dat haar sociale dromen, verwoord in diverse tijdschriftartikelen in bladen als Onze Roeping en Vragen des Tijds, nauwelijks werkelijkheid konden worden.

Haar eerste daad was de oprichting in Amsterdam van de Maat- schappij van Volksgaarkeukens (1886), die helaas na elf jaar moest worden opgeheven. Vervolgens hield zij zich bezig met het vraagstuk van de vele krotten- en kelderwoningen in de hoofdstad. Na een ongetwijfeld leerzame wandeling met Aletta Jacobs door de Jordaan, waarbij Aletta de lichamelijk en geeste- lijk broze H  l  ne de ergste crepeergevallen bespaarde, waren deze groten der vrouwenemancipatie tot de conclusie gekomen dat bedroevende woonomstandigheden en armoede misschien wel schilderachtig konden zijn, maar in werkelijkheid de mens verlaagden tot het peil van een beest.

'Is men de gang ingetreden, dan gaat het, schier geklemd tussen twee zwarte muren voort, tot men op een tweede gang stuit, die even smal maar soms iets korter dan de eerste, een rechte hoek met deze vormt. De vuile muren zijn aan een of beide zijden vol deuren en vensters en op- en rondziende wordt men schier achter ieder venster een vrouwen- of kindergelaat gewaar (...). Voor het venster een tafel met drie stoelen, daarnaast een stookplaats, waaronder een kachelkje, dit begrensd door een vooruitspringende bedstee met een donker gordijn (...). Van waterleiding, gootsteen, privaat, muurkast of tweede bedstee geen spoor, maar wel sporen van vocht in overvloed.'

Gebouw met de hardstenen trappen en paaltjes, verwijderd in 1964. Op het dak een hek, ter bescherming van de 'daklopers'. 'Het was altijd weer een feest om vanaf het Volkshuis de omgeving waar te nemen' (Jef van Beek). Jaren dertig. Foto Gemeentearchief Leiden.

Is deze beschrijving in een van H el ne Merciers artikelen al van iedere schilderachtigheid ontbloot, in de kelderwoningen was het nog erger.

'Daar heerste een onafgebroken watersnood, die door een dagelijks pompen en leegscheppen moest bedwongen worden om de half vermolmde tafel en stoelen op de poten te houden en het ulot raken te verhoeden. Ik trof er een arme vrouw met drie haveloze kinderen aan, welke, enkel in gescheurde en vuile hemden, beter lorren, gekleed nevens elkander gehurkt zaten, om elkander zoveel mogelijk te verwarmen.'

Aldus een Amsterdamse journalist die in 1872 een bezoek bracht aan enkele kelderwoningen.

Mede door het optreden van Mercier en Jacobs begon de bouwonderneming Jordaan na 1895 fatsoenlijke arbeiderswoningen neer te zetten, al werd de wijk pas na 1920 echt aangepakt.

Een nog groter succes had zij drie jaar daarvoor geboekt. Aan de Rozenstraat, in de Jordaan dus, was het eerste Volkshuis in Nederland verrezen, Ons Huis genaamd. In het kloekke pand konden jeugd en ouderen op ontspannen wijze werken aan hun beschaving en levensgeluk. In 1899 werden door oud-cursisten die in hun leven een pijnlijk gemis aan algemene ontwikkeling hadden ervaren, speciale vrouwenontwikkelingsclubs opgericht die spoedig een groot succes werden. Dat gold ook voor het jeugdvakantiewerk dat vanaf 1913 ondernomen werd. Aanvankelijk kwamen de Amsterdamse bleekneusjes niet verder dan de groene gebieden aan de rand van de stad, maar in 1917 kreeg de leiding van Ons Huis de beschikking over een echt onderkomen, huize De Leperkoen te Lunteren. Het huis te Amsterdam was zo'n succes dat een jaar later B&W van de hoofdstad subsidie verstrekten om in verschillende stadswijken afdelingen op te richten die geënt waren op het moederhuis aan de Rozenstraat.

Het voorbeeld van Amsterdam kreeg snel navolging, eerst in Middelburg en Leiden en daarna in het hele land. Toen in 1928 besloten werd om een Nederlandse Bond van Volkshuizen op te richten (NBV), bestond in een groot gedeelte van het land een dicht netwerk van volkshuizen en instellingen die daarop leken. Van Paterswolde tot Rotterdam kon de arbeider werken aan zijn ontwikkeling en vorming.

Toch bleek bij de constituerende vergadering van de NBV dat er in de loop der jaren grote verschillen waren ontstaan tussen de huizen. Behalve de tweedeling platteland-stad, bestond er ook een verschil tussen, ruwweg gezegd, aan de ene kant de Leidse en de Rotterdamse en aan de andere kant de Amsterdamse richting. Werden de instellingen op het platteland geleid door de plaatselijke notabelen die volgens een criticus op regenteske wijze geestelijke filantropie bedreven, de volkshuizen in het westen

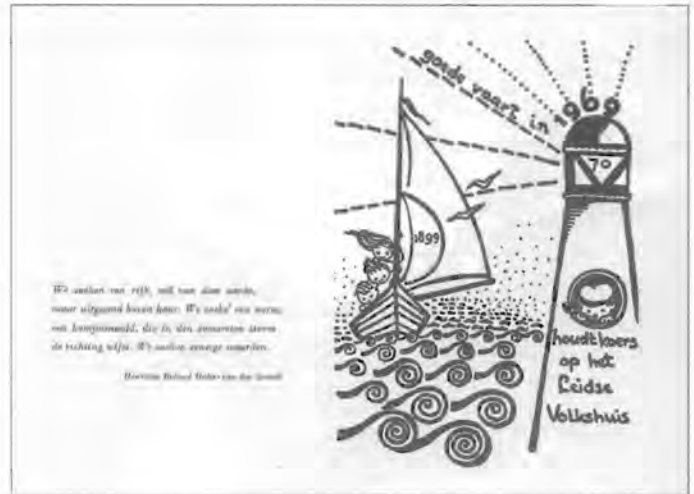

*De grote zaal rond 1900.
Foto Gemeentearchief Leiden.*

van het land waren, zeker in de jaren dertig, veel meer politiek bewust. Rood dus in de ogen van velen buiten de Randstad. Dit verwijt betrof met name de huizen in Rotterdam en Leiden. Vooral de directeur van het Volkshuis in Rotterdam, de voormalige dominee en christen-anarchist Anne de Koe, moest het ontgelden bij de plattelanders. Hij was, mede door de werkloosheid tijdens de crisis van de jaren dertig, steeds radicaler geworden en werd niet moe te verkondigen dat een Volkshuis zijn cursisten ook politiek moest scholen. Van de in zijn ogen veel te conformistische SDAP verwachtte hij niets. Van de communistische partij trouwens ook niet. Wat De Koe en ook de leidster van het huis in Rotterdam-Zuid, juffrouw I. Havelaar (een zuster van een der latere leidsters in Leiden), voor ogen stond, was een linksge-schoolde, bewuste arbeidersklasse die zonder schroom voor zijn rechten opkwam.

Hoewel het Leidse Volkshuis zeker was gericht op persoonlijkheidsvorming van de arbeider, was het veel minder politiek en veel meer op cultuur gericht dan het Rotterdamse huis. De directrice in de jaren dertig, juffrouw M. Ruth, liet zich weinig uit over politieke zaken. Toen zij bij het bestuur een benoeming aan-kaartte van een officieel erkende dienstweigeraar als clubleider, kreeg zij na veel gesoebat te horen dat dit wel kon, maar alleen op uitdrukkelijke voorwaarde dat de persoon in kwestie zich tijdens zijn werk van iedere politieke opmerking onthield. Na dit voorval heeft zij zich wijselijk aan de oude vertrouwde culturele clubs gehouden. Ook omdat zij wel doorhad dat de Leidse arbeiders veel volgamer en gelatener waren dan die uit Rotterdam, zodat er toch weinig eer te behalen viel. Opvallend is dat de houding van de arbeiders dertig jaar later nog dezelfde was. Gerrit in 't Hout, directeur van het Leidse Volkshuis van 1961 tot 1964, trof in de stad een zeer meegaande of, in zijn woorden, 'leidzame' arbeidersbevolking aan.

Nieujaarswens 1969. Met een tekst van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk (1869-1952). Ontwerper onbekend. Henriëtte Roland Holst en Emilie Knappert kenden elkaar sinds hun kindertijd.

Het was vooral De Koe die heeft geprobeerd door middel van de NV de Nederlandse volkshuizen op één, linkse, politieke lijn te krijgen. Een eerste aanzet daartoe verscheen in zijn artikel 'De positie van de Volkshuizen', gepubliceerd in een bundel essays die in 1930 werd aangeboden aan de grand old lady van het Leidse Volkshuis, Emilie Knappert, ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag. Daarin trekt De Koe flink van leer tegen de vrijblijvendheid en het gebrek aan organisatie in vele huizen. Als grote voorbeeld van hoe het dan wel moest, noemde hij de opstelling van de Arbeidersjeugdcentrale (AJC), de jeugdbeweging van de SDAP. Daar werd volgens hem een jeugd gekweekt die later de zelfbewuste arbeidersmassa vormde waarnaar hij zo verlangde. De kritiek van De Koe ging vooral uit naar de leiding van Ons Huis in Amsterdam waar volgens hem gezapigheid troef was en de cursisten met leuke clubjes zoet werden gehouden. Zijn woorden kwamen in zoverre hard aan dat in de jaren dertig flink is gesleuteld aan het concept van het verschijnsel Volkshuis. De onvermoeibare jubilaris blies daarin duchtig haar partijtje mee en bepaald niet op de achtergrond. Dat was zij nu eenmaal niet gewend. Emilie Knappert begreep heel goed dat de huizen bezig waren het contact met grote delen van de bevolking kwijt te raken, zeker met de door de crisis getroffen arbeider die in deze harde tijden wel iets meer verwachtte dan een lentedans in de duinen of een lezing met lichtbeelden over de fijne kneepjes van de Balinese danskunst. Natuurlijk werd er geen echte oplossing gevonden. De Koe wilde zich concentreren op het volwassenenwerk en eigenlijk af van de jeugd. Dit was enigszins vreemd voor iemand die de AJC zo had geprezen. Misschien hoopte hij de aldaar geschoolde jongeling als volwassen cursist binnen te halen; een nogal naïeve gedachte, maar naïviteit was de voormalige administrateur en tuinman van Frederik van Eedens kolonie Walden niet vreemd. Emilie Knappert zelf was zoals gewoonlijk dui-

delijk in haar opmerkingen: 'Behoud het goede en begin iets nieuws', was haar voorstel, zonder dat zij daarbij in details trad. Hervormingen zou een te zwaar woord zijn voor de besluiten die de NBV nam. Een en ander droeg duidelijk het stempel van compromissen. De leiding van de bond besloot het unieke karakter van ieder Volkshuis te benadrukken. Dit betekende een nog scherpere scheiding tussen stad en platteland en in feite een overwinning voor een groot aantal dorpsnotabelen. Wel probeerde men in de persoon van een bezoldigd reizend medewerker het contact tussen de stedelijke Volkshuizen en die in de dorpen te verstevigen.

De eerste die de functie van reizend medewerker vervulde was Hermien van der Heide, dochter van een der vele 'rode' Friese dominees. Deze leerlinge van Emilie Knappert en leidster van De Vonk, het vormingscentrum van het Leidse Volkshuis, heeft een aantal jaren geprobeerd de Volkshuizen in den lande wat dichter bij elkaar te brengen. De Tweede Wereldoorlog en haar vroegtijdige dood voorkwamen dat haar werk van de grond kwam. Echte veranderingen zouden pas in de jaren vijftig en zestig komen.

Het Leidse Volkshuis

Voordat het Volkshuis in oktober 1899 in het welbekende gebouw met zijn werkzaamheden begon, hadden de stichters, H.L. Drucker, H.B. Greven en W. van der Vlucht, een statuut opgesteld waarin zij de doelstellingen uiteenzetten. In de plechtstatige taal van de negentiende eeuw valt onder meer te lezen dat het Volkshuis zou proberen 'De ontwikkeling, beschaving en het levensgeluk van de arbeidende en daarmee gelijkstaande klassen te Leiden en omgeving te verhogen.'

Dit alles onder de bezielende leiding van een directrice en de nodige vrijwilligers. Alsof die doelstelling nog niet genoeg was, werd van de leidster ook nog eens verwacht dat zij lastige en dronken mannen uit het gebouw kon verwijderen.

Wie anno 1999 leest dat het Volkshuis 'een systematische en een doelmatige bijdrage wil leveren aan de permanente vorming en ontwikkeling van volwassenen' en weet dat de huidige coördinator, Hilde Jansen, drie jaar geleden in het gebouw en op de Apothekersdijk een stelende junk heeft achternagezeten, beseft dat er in de afgelopen honderd jaar wel veel, maar lang niet alles is veranderd. Verdwenen zijn cursussen als het doen van de was, verstellen en mazen, om er maar een paar te noemen. Deze lessen waren zo'n honderd jaar geleden hard nodig omdat veel Leidse meisjes en vrouwen daar weinig kaas van hadden gegeten. Vaak nog wasten zij de kleren en zelfs luiers in de grachten die bepaald niet fris waren. Ook de cursussen lezen en schrijven waren nuttig. Soms had de verworven kunde een onverwacht ge-

volg. Het jaarverslag 1902-1903 vermeldt in juichende tonen dat een jongeman van twintig jaar na twee jaar zo goed had leren lezen dat hij geheelonthouder was geworden. Zijn bekwaamheid had hem gebracht tot het raadplegen van brochures van een geheelonthoudersvereniging. Van die inhoud was hij zo geschrokken dat hij de fles onmiddellijk had afgezworen. Het moet de nogal ascetische juffrouw Knappert veel deugd hebben gedaan. Verdwenen ook zijn de banden met de Leidse Universiteit. Niet langer is een hoogleraar de voorzitter van het bestuur en geven kopstukken uit de universitaire wereld lezingen voor een aandachtig arbeiderspubliek. Er is geen drukkerij annex boekbindery meer, geen sterrenwacht, geen bibliotheek, maar nog steeds zijn er enthousiaste docenten, geestdriftige cursisten en bestaat, voor alles, het Volkshuisgevoel.

Het Volkshuisgevoel

Met wie je ook praat over het Volkshuis, binnen vijf minuten valt de term het Volkshuisgevoel.

'Ik weet niet precies wat het is', zegt Henk Boting, jarenlang bestuurslid en nog steeds secretaris van de Stichting Beheer die de winkelpanden aan de Haarlemmerstraat onder zijn hoede heeft, 'maar zodra je die trapjes oploopt en die grote deur opendoet, is het er. Het heeft zeker met het gebouw te maken, maar er is meer. Er heerst in het Volkshuis een sfeer van solidariteit en verbroedering. Maar wat het ook is, het werkt verslavend.'

Is het voor Boting dit, anderen nemen zonder uitzondering woorden als *warmte*, *veiligheid* en *geborgenheid* in de mond. Zo ook mevrouw A.J.G. Molijn die in 1956 cursussen begon te geven en van 1977 tot 1979 hoofd van het volwassenenwerk was. De nog steeds actieve 84-jarige, voormalige steunpilaar van het Volkshuis getuigt enthousiast over het feit dat er werd geluisterd naar elkaar, zelfs in de jaren zeventig toen het huis te maken kreeg met soms wat al te voortvarende vormingswerkers die het liefst

Medewerkersuitstapje 1994. Apothekersdijk.
In 1985 werd een opgang voor rolstoelen gemaakt. In het gebouw is sinds dezelfde datum een lift. De markiezen zijn van begin jaren negentig.

van de oude cursussen afwilden en de instelling wilden ombouwen tot een centrum voor losgeslagen jeugd.

Zestig jaar geleden waren de geluiden niet anders. In het gedenkboekje *Veertig jaar Volkshuis*, spreekt Hermien van der Heide, directrice van De Vonk, het vakantie- en vormingscentrum van het Volkshuis in Noordwijkerhout, van de geest die er leefde aan de Apothekersdijk.

'Meer dan de zinvolle tradities, treft de geest van het Leidsche Volkshuis, de geest, waarvoor ieder, die er enigszins voor is, geraakt wordt, de geest die de bezoekers kan doordringen en die in hen iets kan bewerkstelligen wat lijkt op de inwerking van de zon op een stukje tuingrond.'

Al is het laatste wat ongelukkig gekozen voor een pand waar in sommige gedeelten de zon nooit doordringt, ook het gebouw – zelfs door de werksters die er hun handen aan vol hebben, bejubeld – draagt veel bij aan het Volkshuisgevoel.

Het gebouw

'Een typisch gebouw van Mulder,' zo omschrijft ir. M.P. Schutte, architect en bestuurslid van het Volkshuis in de jaren vijftig, het welbekende pand aan de Apothekersdijk. 'Geen hoogstandje, maar een degelijk en solide gebouw van een bekwaam architect die wist hoe hij een gebouw moest neerzetten, maar die zeker geen coryfee in de Nederlandse architectenwereld was.'

Het heeft overigens maar weinig gescheeld of het gebouw met zijn 'onbetekenende, kleurdoosjes-rode façade', zoals het Volkshuis ooit door een medewerker van *De Leidsche Courant* is genoemd, had op een andere plaats gestaan. Aanvankelijk waren er plannen om aan de Middelstegracht een volkshuis neer te zetten. Grond en geld (dertigduizend gulden, een heel bedrag honderd jaar geleden) waren aan Greven en Van der Vlucht geschonken door een aantal anonieme weldoeners. Aangezien de initiatiefnemers de locatie niet geschikt vonden, gingen zij op zoek naar een plek in het centrum van Leiden. Zij lieten in eerste instantie hun oog vallen op een stuk grond aan de huidige Boommarkt, naast de meisjesschool voor jongedames uit de gegoede stand van ene juffrouw Jesse (de plaats waar nu de Webster Universiteit staat). Niet lang daarna, in 1896, kwam een nog beter terrein beschikbaar: een stuk grond tussen de Apothekersdijk en de Haarlemmerstraat. Financieel was de zaak snel bekeken. De schatrijke Drucker verschafte het geld voor de aankoop van vijf panden en een tuin aldaar, zonder dit aan de grote klok te hangen. Mulder kon beginnen met de bouw van zijn 'Kathedraal voor de Leidse arbeiders'. De vergelijking, afkomstig van Peter van Swieten,

De ingang aan de Haarlemmerstraat, die nu uitsluitend nog toegang geeft tot de appartementen.

architect en groot kenner van het Volkshuisgebouw, lijkt wat overdreven, maar is bij nadere beschouwing zo gek nog niet. Op de eerste cursisten moet het hoge, lichte en ruime pand bepaald een overweldigende indruk hebben gemaakt. Zeker op hen die in een oud, donker en klein arbeidershuisje woonden. En dat waren er nog erg veel in 1899.

H.L. Drucker

Van het driemanschap Drucker, Greven en Van der Vlugt is de eerste ongetwijfeld de bekendste en de kleurrijkste. Hij was ook verreweg de rijkste. Uit het kohier van de inkomstenbelasting van 1896 blijkt dat zijn belastbare vermogen f 95.000,- bedroeg, een behoorlijk bedrag voor die tijd. Het was ruim twee keer zoveel als het inkomen van de bepaald niet minvermogende P. Driessen, oud-directeur van de Leidsche Katoen Maatschappij. Hendrik Lodewijk Drucker (1857-1917) werd in Amsterdam geboren uit de relatie van Louis Drucker en de Duitse ongehuwde moeder Terese Temme. Hij studeerde rechten in Leiden waar hij op 22-jarige leeftijd promoveerde. Drie jaar later werd hij in Groningen hoogleraar en in 1889 volgde een benoeming in Leiden. Vanuit het fraaie pand Rapenburg 61 dat hij voor f 124.000,- had

Eerste bestuur 1899.
Staande van links naar rechts de initiatiefnemers prof. H.B. Greven, prof. H.L. Drucker, prof. W. van der Vlugt.

gekocht, leerde hij de stad grondig kennen en merkte hij op dat er zo hier en daar wel iets te verbeteren viel. In 1907 verhuisde hij naar Den Haag waar hij tien jaar later stierf.

Drucker zal altijd wel het bekendst blijven als een van de oprichters van het Volkshuis en als halfbroer van Wilhelmina Drucker (1847-1925), beter bekend als Dolle Mina, maar het oprichten van het Volkshuis is bepaald niet het enige wat hij heeft gedaan. Hij was in de eerste plaats weldoener en wel een van het soort dat de linkerhand niet laat weten wat de rechterhand doet. Maar omdat zelfs hij niet iedere proletariër financieel kon steunen, zocht hij de oplossing in de hervorming van de maatschappij. Hij heeft dit geprobeerd als lid van de Leidse gemeenteraad en als lid van de Tweede Kamer voor het district Groningen.

Als kamerlid heeft hij een belangrijk aandeel gehad in de woningwet van 1902 en in de wet op de Arbeidsovereenkomst. Hoewel bepaald geen socialist in de betekenis van iemand die zijn zinnen heeft gezet op een klassenloze maatschappij, kwam hij af en toe aardig in de richting van de SDAP. Dat was met mensen zoals hij die politiek gezien tot de links-liberalen hoorden, wel vaker het geval. Zo stemden hij en zijn partijgenoten van de Vrijzinnig Democratische Bond (opgericht in 1901) samen met de socialisten in de Tweede Kamer tegen de worgwetten van Abraham Kuyper die stakingen van ambtenaren strafbaar stelden.

Aan de andere kant zou hij hoogstwaarschijnlijk de poging van Pieter Jelles Troelstra om in 1918 in Nederland de Revolutie uit te roepen, sterk hebben afgekeurd. Toen was Drucker, deze te weinig gewaardeerde politicus, al een jaar dood.

Dat de stad Leiden hem met een nogal bescheiden straatje heeft herdacht, pleit niet voor de gemeenteraad. Maar misschien vond men hem te links.

W.C. Mulder

Wie tijdens een wandeling door de stad oog in oog komt te staan met een in rode baksteen opgetrokken gebouw dat een mengmoes van stijlen te zien geeft, kan er veilig van uitgaan dat het pand in kwestie van de hand van architect W.C. Mulder is, een bouwmeester die van ongeveer 1880 tot 1910 nogal wat monumentale gebouwen heeft neergezet in Leiden.

Willem Cornelis Mulder (1850-1920) was een geboren en getogen Leidenaar die na zijn schooltijd door zijn vader, een timmerman en aannemer, naar de bekende Leidse architect Carel Blansjaar jr. werd gestuurd om daar het vak te leren. In de avonduren werd hij op de MSG theoretisch geschoold door Jan Schaap, stadsarchitect en leraar aan die beroemde technische school. Mulder bleek al snel een getalenteerde leerling wiens belangstelling verder ging dan bouwkunde. Ook de beeldhouwkunst had

De architect, W.C. Mulder. Uit het weekblad *De Bouwwereld*, 4 december 1920. Foto Gemeentearchief Leiden.

zijn interesse. Zo ontwierp hij in 1883, bij het gouden jubileum van zijn leermeester een massief zilveren beeld dat ieders goedkeuring kon wegdragen.

In het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd hij aan de MSG hoofd van de afdeling bouwkunde, maar de theorie van het vak trok hem minder dan de praktijk. Vandaar dat hij zich op 23-jarige leeftijd als architect in de gemeente vestigde. Het was het begin van een glansrijke loopbaan. Zeker in het begin was Mulder het schoolvoorbeeld van een eclecticus, een bouwmeester die een keuze maakt uit verschillende stijlen en daar één geheel van maakt. Zo ontstonden bijvoorbeeld sommige van de kapitale huizen aan het Plantsoen, het Hôpital Wallon aan de Papengracht, maar ook het gebouw van de Leidse Spaarbank op de Oude Rijn en het bekende pand van Uitgeverij Sijthoff op de Douzastraat.

Gezien zijn reputatie in en buiten Leiden had Mulder gemakkelijk bij zijn redelijk winstgevende objecten kunnen blijven. Omdat hij ook oog had voor de mensen die aan de achterkant van het Plantsoen in bedroevende omstandigheden woonden, heeft hij zich eveneens beziggehouden met sociale woningbouw. Dit leidde tot de arbeiderswoningen aan de Rijnsburgersingel, de Oranjeboomstraat en in de Kooi.

Ook op andere gebieden toonde hij sociale bewogenheid. Hij was lid van de Gezondheidscommissie, de afdeling Leiden der Maatschappij van Nijverheid, kinderspeeltuinen, de openbare leeszaal, de werkmanswoningen en – vanzelfsprekend – van het bestuur van het Leidse Volkshuis.

Bij zijn dood in 1920 verloor de stad niet alleen een degelijke architect, maar ook een man met hart voor zijn medemens.

Interieur en verbouwing

De bezoekers die heden ten dage het Volkshuis betreden, treffen een heel ander interieur dan dat van een eeuw geleden. Vanzelfsprekend zijn ook aan het pand van Mulder de jaren niet ongemerkt voorbijgegaan. Zoals ieder gebouw moest ook het Volkshuis aangepast worden aan de eisen van de tijd en brachten architecten het interieur in overeenstemming met de in hun tijd heersende smaak.

Tot ver in de Eerste Wereldoorlog bleef het pand onveranderd. De buitenkant met zijn gladde rode baksteen van de firma Van Oordt te Alphen aan den Rijn kon wel tegen een stootje en de bij tijd en wijle afgewaaide dakpannen bezorgden niet echt veel overlast. Ook binnen gebeurde er de eerst zeventien à achttien jaar niet veel. Het gebouw was vanaf het begin voorzien van centrale verwarming, redelijk uniek voor het eind van de negentiende eeuw. De verlichting bestond uit kronen met gasgloeilicht, een uitvinding van de Oostenrijker Carl Auer von Welsbach

(1893) waardoor de lichtopbrengst vertienvoudigd werd. Wanneer alle lichten ontstoken waren, kreeg het interieur een plechtig aanzien. Dit werd nog verhoogd doordat alle kamers in een donkerbruine tint waren geveerd en bespannen met jute. Veel kamers waren verfraaid met schilderijen in goudkleurige en palissanderhouten lijsten. Voor de smaak van de laat twintigste-eeuwse mens misschien wat al te somber, maar gezien de aankleding van de huizen der rijken in die tijd, paste het precies bij de smaak en de opvatting van 'deftigheid'.

Tot 1915 bleef het Volkshuis zoals het was: een imponerend gebouw van vier verdiepingen. Vrij snel na het vertrek van Emilie Knappert naar Amsterdam (1915) werd allereerst het gaslicht in de grote zaal vervangen door elektrisch licht. Niet zozeer omdat men dit mooier achtte, maar omdat tijdens de Eerste Wereldoorlog de gasfabricage drastisch werd ingekrompen. En veel licht bleef er nodig, zeker voor de talrijke Belgische evacués die in het Volkshuis waren gehuisvest.

Wie er ook rouwig mocht zijn geweest over de komst van elektrisch licht, de conciërge zeker niet. De man moest halsbrekende toeren verrichten om met name de luchters in de grote zaal te ontsteken. Vanaf het balkon moest hij met een lange stok de gasarmaturen draaien om iedere kous te kunnen ontsteken. Het zal een pak van zijn hart zijn geweest dat hij voortaan maar een paar knopjes hoefde om te draaien.

De tweede directrice van het Volkshuis, Hildegard Funke (1915-1925), veranderde weinig aan het gebouw. Ze liet alleen de elektrische lichtpunten die waren ingebouwd in de oude en fraaie Jugendstilgasarmaturen vervangen door 'echte' elektrische en wijdde zich verder aan het gewone werk.

Pas de derde directrice, Juffrouw Ruth, die van 1925 tot 1954 de scepter zwaaide over het Volkshuis, pakte de zaken serieus aan. Zij begon met de verwijdering van de zware eikenhouten deuren in de gangen en trappenhuizen. In plaats daarvan kwamen allerlei experimenten met contrasterende kleurvlakken die tot een evenwichtig en harmonieus geheel moesten leiden: een werkwijze die duidelijk door De Stijl was beïnvloed. De nawerking van kunstenaars als Th. van Doesburg, J.J.P. Oud en H. Kamerlingh Onnes die in 1917 het vormingscentrum De Vonk in Noordwijkerhout hadden ontworpen en vormgegeven, was duidelijk zichtbaar. In de jaren dertig pakte juffrouw Ruth ook de trots van het Volkshuis, de grote zaal, aan. Behalve de kritiek die zij had op de stijl, was vooral de slechte akoestiek haar een doorn in het oog. De verbouwing bracht helaas geen verbetering in de geluidswaergave, zodat het met de muziek wel eens mis zal zijn gegaan. Ook de aanpak van de zaal in de jaren vijftig bracht geen soelaas. Het wachten was op een nieuwe kans. Deze kans kwam uiteindelijk in de jaren tachtig, al heeft het niet veel gescheeld of het was helemaal niet nodig geweest.

Begin van de twintigste eeuw. Drie jongens op het dak. Foto Gemeentearchief Leiden.

De gemoderniseerde grote zaal met het kerkorgel van de Vrijzinnig Hervormde Gemeente. Eind jaren dertig. Let op de daklichten in de zoldering. Foto Gemeentearchief Leiden.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleven er Belgische vluchtelingen in het Volkshuis.

Omdat het volwassenenwerk door de perikelen in de jaren zeventig vrijwel niets meer voorstelde, begonnen er in het bestuur stemmen op te gaan om ook het handjevol volwassenen dat nog kwam, over te hevelen naar buurthuizen elders in de stad en om in één moeite door het gebouw aan de Apothekersdijk af te breken. Het Volkshuis was in de ogen van een aantal bestuursleden te onpraktisch en te duur. Er waren geen liften, het was moeilijk schoon te maken en er waren in de onmiddellijke omgeving nauwelijks parkeerplaatsen. Vooral coördinator Kees Schouten heeft zich in het begin van de jaren tachtig sterk gemaakt voor een nieuw gebouw. De tegenkrachten konden hier alleen maar argumenten van gevoelsaard inbrengen.

Na verhitte discussies koos men uiteindelijk voor een totaal opgeknaapt pand aan het vertrouwde adres. Het Volkshuis verhuisde voor een jaar naar een school aan de Middelstegracht en draaide vanaf 1985 weer in het oude, maar gemoderniseerde onderkomen. Toch bleven er een paar problemen over. Het gebouw was door de indeling in jongeren-, volwassenen- en buurtwerk in drie gedeelten gesplitst, ieder met een eigen ingang, twee aan de Apothekersdijk en een aan de Haarlemmerstraat, terwijl het door Mulder bedoeld was als een eenheid. Maar ook dat is inmiddels verleden tijd. Na de overdracht van het gebouw in 1998 aan de gemeente, is in de eerste helft van 1999 voor de vierde keer een grondige restauratie uitgevoerd, waarbij aan het plan van architect P. van Swieten om van het gebouw weer een

eenheid te maken gehoor is gegeven. Vooral de begane grond werd veranderd. Het interieur van het Volkshuis heeft weer een licht karakter gekregen, omdat de door slopers ontdekte oude plafonds in hun oude luister hersteld zijn. De grote zaal blijft evenals in het verleden het middelpunt van alle activiteiten, vooral van grote evenementen. Alles is mogelijk zolang het past in het Volkshuiswerk. Vlak voor het begin van het jubileum is het Volkshuis bouwkundig weer waar het begon. De ingang is en blijft aan de Apothekersdijk zoals Emilie Knappert het wilde, iets waarvoor zij nog de nodige strijd heeft moeten voeren.

'Hadden de bezoekers van het Volkshuis nu 's avonds wat moois gezien en gehoord, en verlieten zij het gebouw aan de zijde van de Haarlemmerstraat, dan stonden zij, buiten gekomen, eensklaps in een stemming brekende lelijke omgeving vol verleiding, terwijl kwamen zij op de Apothekersdijk te staan, zij zich op een rustig, stil, Hollandsch grachtje met bomen langs de waterkant, bevonden, waar de stemming niet zo licht gestoord zou worden.'

Die verleiding waar juffrouw Knappert in dit stukje uit de *Hollandsche Revue* van 25 september 1915 op doelt, moet wel Leidens

Op 26 april 1999 was het gebouw geheel onttakeld en kon met de opbouw worden begonnen. Een doorkijkje naar de linkervoorduur. Foto Lies Atema.

Een grondige verbouwing van de ruimten in het Volkshuis was nodig. Hier wordt de voormalige ontmoetingsruimte van jongerencentrum Stats aangepakt. Foto Lies Atema.

rosse buurt De Camp zijn geweest die de bezoekers konden bereiken door een steeg in te lopen die vrijwel recht tegenover de uitgang aan de Haarlemmerstraatzijde lag.

De winkels aan de Haarlemmerstraat

Hoe idealistisch de stichters van het Volkshuis ook waren, het ontbrak hun evenmin aan de bekende Nederlandse koopmansgeest. Drucker en de zijnen begrepen heel goed dat er naast giften en legaten een vaste bron van inkomsten nodig was. Vandaar dat aan de Haarlemmerstraatkant van het Volkshuis ruimte werd gecreëerd voor een vijftal winkels (nrs. 69 tot 73) waarvan de huur een regelmatig inkomen betekende. Iedere neringdoende was welkom zolang het maar geen drankhandelaar was.

Het scheppen van winkelruimte bleek een gouden greep. Vanaf 1899 tot de dag van vandaag heeft de Leidse middenstand de kans om op een toplocatie een winkel te drijven, met beide handen aangegrepen, temeer daar de winkeliers de ruimte boven hun zaak konden onderverhuren. Zoals te doen gebruikelijk liep niet alles altijd op rolletjes. De panden werden door het Volkshuis slecht onderhouden en sommige winkeliers deden waar ze zin in hadden. Bovendien klaagden zij dat de huurders 'boven' door hun zaak heen moesten, wat niet altijd onopgemerkt ging. Kassa's die zij niet zelf hadden gelegegd, waren dat soms 's ochtends wel en ook werden soms vernielingen aangericht. In 1979 bleken sommige panden volkomen uitgeleefd. Om totale verloedering tegen te gaan, besloot het bestuur van het Volkshuis de woonruimte boven de winkels te zijner tijd te verkopen aan de gemeente om zo de weg vrij te maken voor renovatie. De winkels zelf bleven eigendom van het Volkshuis, zij het in iets gewijzigde vorm.

Toen in het begin van de jaren negentig het Volkshuis ophield te bestaan als zelfstandige stichting, achtte het bestuur het raadzaam een aparte Stichting Beheer op te richten die de winkels in bezit hield. Door de renovatie zijn alle panden weer in de oorspronkelijke staat teruggebracht en vormen ze geveijven een markant punt in de Haarlemmerstraat.

Het is onnodig te zeggen dat de winkels zeer gewild zijn bij de Leidse middenstand. Ook slijterijen zijn nu welkom. De enige eis die de Stichting Beheer stelt, betrouwbare huurders, levert dan ook geen enkele moeilijkheid op.

Met de woningen boven de winkels heeft de gemeente Leiden een fraai staaltje vakmanschap geleverd. De in 1989 opgerichte werkgroep 'Wonen boven Winkels' die van de gemeente de mogelijkheid kreeg tot extra subsidie wanneer zij dergelijke woonruimte opknapte, bracht Vincent Kokke, voormalig medewerker van het buurthuis Dijk 33, op de hoogte van deze regeling. Deze

De grote zaal wordt verbouwd. 1980.
Foto Gemeentearchief Leiden.

aarzelde niet lang om Peter van Swieten, de 'huisarchitect' van het Volkshuis in te schakelen om voor de woonruimten een plan te ontwikkelen. Omdat de Stichting Beheer – toen nog eigenaresse van de huizen – er niet op korte termijn in slaagde de huurcontracten met de winkeliers te wijzigen, dreigde door de langdurige haarkloverijen de subsidietermijn van gemeente en rijk te verlopen. De stichting droeg toen de huizen en het plan van Van Swieten over aan de gemeente waardoor de renovatie kon beginnen. Deze is inmiddels al weer vier jaar achter de rug en mag zeer geslaagd worden genoemd. Het grote voordeel voor de winkeliers is dat de huurders niet meer door hun zaak hoeven, maar hun appartement kunnen bereiken via de uitgang aan de Haarlemmerstraat. Een en ander is een bijzonder goed voorbeeld van het idee 'Wonen boven Winkels'.

Onderhoud

Het zal niemand verbazen dat schoonmaak en onderhoud van een gebouw als het Volkshuis een hele opgave is. Het gebouw is prachtig, aldus Saar Ramaker, verantwoordelijk voor het beheer van het pand, maar gemakkelijk is anders. Toch achten zij en de schoonmaaksters het hun plicht het gebouw er zo netjes, gezellig en sfeer vol mogelijk te laten uitzien. Daarom nemen zij het uiterst onhandige gemanoeuvrere met de schoonmaakkarretjes en de leden van het Cultureel Centrum de X die nu niet bepaald uitblinken in properheid, voor lief en storten zij zich vol overgave op de grondige beurt die de grote zaal jaarlijks krijgt. Hoewel de ijver van de schoonmaaksters niet genoeg geprezen kan worden, had in een geval een der dames beter met de Franse slag te werk kunnen gaan. In 1978 bleek dat er geld was ontvreemd uit het kistje van het jongerenwerk dat in het kantoor van een van de jeugdleiders stond.

Conciërge Piet Slewe, werkzaam van 1971 tot 1999. In 1996 was Piet 25 jaar aan het Volkshuis verbonden.

Een gedeelte van de huishoudelijke staf, rond 1995. Van links naar rechts Wil van Gessel, Joke Siera, Loes Polane (alle drie schoonmaak), Saar Ramaker (beheer gebouw). Wil van Gessel was in september 1998 25 jaar aan het Volkshuis verbonden.

De ijlings te hulp geschoten politie kon slechts constateren dat zij machteloos stond. De werkster had juist voor de komst van de speurders de hele kamer een grondige beurt gegeven, het geldkistje afgestoft en daarbij eventuele vingerafdrukken verwijderd. De dame in kwestie heeft nog enige tijd in angstige spanning gezeten. Haar vingerafdrukken stonden namelijk wel op het kistje. Gelukkig bleek al snel dat haar onschuld evenzeer buiten kijf stond als haar poetskwaliteiten.